

FORMOVANIE TEÓRIE SPOLOČENSKÉHO FAKTU

VÁCLAV ČERNÍK, Filozofický ústav SAV, Bratislava

ČERNÍK, V. : Making of the Theory of Social Fact
FILOZOFIA 63, 2008, No 8, p. 670

The theory of the social fact faces the problem of differentiating between the ontological, epistemological and methodological aspects of the social fact. The discussion of the problem began when the naive realism has been criticized, and resulted in contrasting ontological constructivism and critical or scientific realism. A fact is the state or a change of the state of the object (thing for us), which are identified by the subject as something real and reconstructed in his mind in the form of true propositions about facts. The latter should be clearly distinguished from our beliefs about facts, which could be true or false. A social fact is the state or a change of the state of social system and human action. It serves as the basis of an integrative social explanation, which is a combination of the nomological explanation and humanistic interpretation. It is also necessary to distinguish between theoretical-methodological, valuation and ideological interpretations of the facts.

Keywords: Fact – Social fact – Naive realism – Constructivism – Scientific realism

Pojem faktu má v metodológii vied svoje nezastupiteľné miesto. Možno povedať, že naše poznanie sa mení na empirickú vedu až vtedy, keď sa začína opierať o solídnu faktúálnu bázu. To platí aj pre oblasť spoločenských vied. Pojem spoločenského faktu patrí medzi kľúčové kategórie metodológie spoločenských vied. Zároveň však možno konštatovať, že tento pojem patrí medzi najmenej rozpracované kategórie filozofie a metodológie vied. Kľúčový problém formujúcej sa teórie spoločenského (vrátane historického) faktu spočíva v rozlíšení jeho ontologického, noetického a metodologického aspektu. Rozsiahle spory o tejto problematike sa začali v súvislosti s kritikou naivného realizmu a pokračujú dodnes. Vyústili do kontrapozície ontologického konštrukcionizmu a kritického či vedeckého realizmu.

Našou úlohou v danej stati bude podať stručnú charakteristiku sporov existujúcich v teórii spoločenského faktu, pokúsiť sa o vymedzenie pojmu spoločenského faktu v jeho ontologickej, epistemologickej a metodologickej dimenzii a analyzovať vzťah medzi spoločenským faktom a jeho interpretáciou.

1. Spory v teórii spoločenského faktu. V dejinách filozofie a špeciálnych vied sa pojem faktu používal vo viacerých významoch. Podľa M. R. Cohena a E. Nagela možno napríklad rozlíšiť tieto významy termínu *fakt*: 1. určitý element vyčlenený v zmyslovom vnímaní; 2. výrok hovoriaci o tom, čo je nám dané v zmyslovej skúsenosti; 3. výrok zachytávajúci nemennú následnosť a súvis kvalít; 4. vec existujúca v priestore a čase; 5. to, čím sa overujú hypotézy a čo sa vysvetľuje v hypotézach ([8], 217 – 219). Aj v rôznych slovníkoch a encyklopédiách sa poukazuje na to, že termín *fakt* sa používa vo viacerých významoch: 1. to, čo bolo alebo je stavom veci; 2. to, čo je predmetom pravdivého súdu

či výroku; 3. historický fakt sa chápe buď ako minulé udalosť, alebo ako rekonštrukcia či konštrukcia minulej udalosti; 4. spoločenský fakt sa chápe v zmysle spoločného spôsobu myslenia alebo konania ľudí v danej spoločnosti; 5. termín „vedecký fakt“ sa používa na označenie toho, čo sa deje v oblasti vedeckého bádania, čo je zaregistrované a opísané vo vedeckom jazyku ([7]; [13]; [18]; [22]).

Ukazuje sa, že pojem faktu má viacero dimenzií, ktoré ťažko zhrnúť do jednej jednoduchej definície, a že navyše v sebe obsahuje celý rad dosiaľ nedoriešených ontologických, noetických a metodologických problémov. Nemožno sa preto čudovať, že sa problematika faktu stala predmetom rozsiahlych a závažných filozoficko-metodologických diskusií a sporov.

Teória spoločenského faktu sa začala utvárať v procese *kritiky naivného realizmu*. Teória historického faktu sa napríklad zrodila z kritiky naivného realizmu klasickej historiografie, ktorá sa domnievala, že (1) historické fakty sú čímsi „hotovým“, daným, že jednoducho sú a že ich treba len vydobýť z prameňov cestou ich vnútornej a vonkajšej kritiky; (2) že majú „trvalú konzistenciu“, že existujú osobitne jeden povedľa druhého; (3) že udalosti sú jednoduchou sumou takýchto faktov ([24], 31, 41). Pre naivný realizmus bola charakteristická tendencia redukcie pojmu faktu na jeho ontologickú dimenziu a podceňovanie jeho epistemologického a metodologického rozmeru. Fakt sa identifikoval so stavom vecí, s udalosťou, chápal sa len ako čiastočka reality, ako to, z čoho pozostáva svet. Podľa logického atomizmu sa svet dokonca neskladá z vecí, ale z faktov. Fakt sa chápal ako vec osebe, a nie ako vec pre nás. Úloha subjektu v procese stanovovania faktov sa eliminovala alebo podceňovala. Za ideál vedy sa považovalo stanovenie „suchých“, „holých“, „čistých“ faktov bez ich hodnotenia a interpretácie. Pravda sa definovala ako korešpondencia našich tvrdení s takto pochopenými faktmi. Stanovisko naivného realizmu bolo podrobené kritickej revízií z pozícií konštrukcionizmu a kritického, resp. vedeckého realizmu.

Pre *konštrukcionizmus* je charakteristická tendencia redukovať fakt na jeho noetickú dimenziu a podceňovať, prípadne aj eliminovať jeho ontologický rozmer. Fakty sa v ňom identifikujú s pravdivými tvrdeniami (s pravdivými výrokmí, vetami): Ak je výrok pravdivý, stáva sa faktom. Dôraz sa tu kladie na konštruktívnu činnosť individuálneho a kolektívneho subjektu. Fakt sa považuje za výsledok poznávacej činnosti subjektu, za subjektívnu alebo intersubjektívnu konštrukciu. A keďže poznávacia činnosť subjektu nie je možná bez štýlu myslenia danej doby, ustanovenie faktu nie je možné bez interpretácie.

Dôsledkom identifikácie faktu s pravdivým tvrdením je odmietanie definície pravdy ako korešpondencie tvrdenia s faktmi. Z pohľadu konštrukcionizmu je takáto definícia príkladom kruhového usudzovania. Konštrukcia faktu sa nechápe ako rekonštrukcia objektívnej, mimojazykovej reality, ale ako konštrukcia myslenej, diskurzívnej „reality“, ktorá je jej subjektívnou náhradkou. Konštrukcia historického faktu sa napríklad podľa konštrukcionizmu nevzťahuje na reálnu minulosť (lebo tá už zanikla), ale na „historickú minulosť“, ktorá je naratívnu konštrukciou historikov. Pojem objektívnej (objektívnej realite zodpovedajúcej) pravdy sa spochybňuje alebo odmieta. Sama otázka o tom, či je historická narácia pravdivá, sa považuje za zle formulovanú otázku. Konštrukcia historika sa nevzťahuje na nejaký mimojazykový predmetný ekvivalent, preto nemožno hovoriť o jej pravdivosti alebo nepravdivosti. Spochybňuje alebo odmieta sa sám princíp empirického overovania hypotéz a teórií. Výber medzi spoločenskovednými teóriami podľa kon-

štrukcionizmu nepodlieha kritériu empirického overovania, ale iba pravidlám diskurzu. Noetická konštrukcia sa tu absolutizuje do podoby ontologickej konštrukcie a vyúsťuje do ontologického subjektivismu. Fakty sa považujú za „teoretické konštrukty“, za „subjektívne mentálne fikcie“ ([33], 409).

Filozofia konštrukcionizmu nadväzuje na niektoré idey R. G. Collingwooda (*The Idea of History*), podľa ktorého sa historiografia nezaobrá ani tak dejinami udalostí, ako skôr dejinami vnútorných prejavov mysle, a podľa ktorého konštrukcia historickej narácie síce vychádza z údajov, no zakladá sa predovšetkým na všeobecnom vedení historika. Rôzne podoby konštrukcionizmu sa rozvíjali v prácach L. J. Goldsteina (*Historical Knowing*), P. Munza, Haydena Whita (*Metahistory*), M. G. Murpheyho (*Our Knowledge of the Historical Past*) [24], D. N. McCloskeyho (*The Rhetoric of Economic Literature*), B. Latoura a S. Woolgara (*Laboratory Life: The Social Construction of Scientific Facts*), J. Dodda (*The Identity Theory of Truth*) a iných autorov.

Pre *kritický*, resp. *vedecký realizmus* je charakteristické úsilie o pochopenie faktu v jeho ontologickej, noetickej i metodologickej dimenzii. Jeho teória faktu sa rozvíja v procese kritiky tak naivného realizmu, ako aj konštrukcionizmu. Odmieta tak objektivistickú redukciu faktu na jeho ontický rozmer, ako aj stanovisko subjektivismu, podľa ktorého je fakt iba našou subjektívnou konštrukciou. Jeho analýza ontologického aspektu faktu vychádza z rozlíšenia veci osebe a objektu ako veci pre nás. To mu umožňuje lepšie pochopiť aktivitu subjektu. Plne doceňuje konštruktívnu noetickú aktivitu individuálneho a kolektívneho subjektu, ale odmieta vydávať ju za konštruovanie objektívnej, mimojazykovej reality. Cieľom spoločenských vied podľa neho nie je konštrukcia reality, ale odhaľovanie a myšlienková rekonštrukcia toho, čo sa dialo a deje v objektívnej realite. Napríklad cieľom historického realizmu je „odhalenie a prezentácia toho, čo sa dialo na určitom mieste a v určitom čase v minulosti“ ([24], 43). Kritický, resp. vedecký realizmus preto neodmieta definíciu pravdy na základe korešpondencie s faktmi. Fakty považuje jednak za to, čo sa vysvetľuje v našich hypotézach a teóriách, jednak za to, čo je dôležitým overovacím činiteľom ich objektívnej (faktuálnej) pravdivosti. Uznáva síce, že výber medzi spoločenskovednými hypotézami a teóriami podlieha aj kritériám intersubjektívnej komunikácie, no hlavným a základným kritériom ich výberu je podľa neho kritérium empirického overovania.

V rámci danej orientácie sa rozvíjajú viaceré školy a smery filozofie a metodológie spoločenských vied. Jej najvýznamnejšími predstaviteľmi v rámci analytickej filozofie histórie boli W. H. Walsh, M. Mandelbaum, R. F. Atkinson, P. H. Nowell-Smith a A. Kuzmiński [24]. Významnou obhajobou historického realizmu je monografia J. Applebyovej, I. Huntovej a M. Jacobovej *Ako hovorí pravdu o dejinách*. O rozpracúvanie teórie historického faktu sa zaslúžili najvýznamnejší predstavitelia poľskej filozofie a metodológie histórie J. Topolski a J. Pomorski. Významným obhajcom realistickej koncepcie spoločenského faktu je M. Bunge a i.

M. Bunge rozlišuje medzi noetickou konštrukciou a filozofiou sociálneho konštrukcionizmu. Uznáva konštruktívnu povahu faktografických procesov a svoju kritiku zameriava proti subjektivismu sociálneho konštrukcionizmu. Každý fakt má podľa neho svoju ontologickú dimenziu, zahŕňa nejakú konkrétnu vec, stav veci či zmenu stavu veci. Keby sme eliminovali ontologický aspekt faktu (stav či zmenu stavu veci) a stotožnili fakt s ideou, s našou subjektívnou konštrukciou, stratil by svoju kritériálnu funkciu pri zdô-

vodňovaní faktúálnej pravdivosti našich hypotéz a teórií. Takáto dezinterpretácia by viedla k popieraniu objektívnej pravdy a/alebo možnosti jej empirického overovania ([6], 15 – 46, 77 – 84). Aj autorky knihy *Ako hovoriť pravdu o dejinách* síce uznávajú konštruktívnu povahu práce historika, no konštatujú, že historik nekonštruuje, ale rekonštruuje minulosť z nespojitých záznamov zanechaných minulosťou. Odmietajú tvrdenie, podľa ktorého je naša minulosť čírym diskurzom o iných diskurzoch ([3], 201 – 231). Podľa P. A. Lewisa metodológia kritického realizmu uznáva potrebu empirického testovania hypotéz a teórií, a práve tým otvára širší priestor pre civilizovanú konverzáciu ([21], 51 – 68). S. Read ukazuje, že identifikácia faktu s pravdivým tvrdením, ktorá je východiskovou tézou konštrukcionizmu, zákonite otvára celý rad otázok, na ktoré prívrženci danej orientácie nemajú rozumné odpovede: Čím sa overuje pravdivosť nášho tvrdenia? Čo sú nepravdivé tvrdenia? Čomu napríklad zodpovedá nepravdivé tvrdenie „Desdemóna milovala Cassia“? [28]. J. Topolski vidí riešenie problému v rozlišovaní medzi historickým a historiografickým faktom; historický fakt je podľa neho predmetom historiografie a historiografický fakt je jeho rekonštrukciou; ich vzťah je sprostredkovaný pramennými informáciami ([32], 188). Podľa A. I. Rakitova nejde o to, či uznáme konštruktívnosť za princíp výstavby historického faktu, ale o to, či je tento fakt adekvátnou formou reprodukcie skutočnosti ([26], 200).

Ak porovnáme tieto a podobné stanoviská predstaviteľov kritického, resp. vedeckého realizmu, zistíme, že aj vnútri danej teórie faktu je veľa otázok otvorených. Otvoreným je, ako ukázal Jan Pomorski, najmä problém ontologického statusu spoločenského či historického faktu ([24], 46 – 48). Je napríklad historický fakt „čiastočkou historickej minulosti“? Je adekvátnym riešením problému rozlíšenie medzi historickým a historiografickým faktom? Možno historický fakt stotožniť s historickou udalosťou? Je spoločenský fakt stavom spoločenského systému, alebo stavom ľudského konania? Má spoločenský fakt kolektívny, alebo individuálny charakter? Aký je vzťah medzi spoločenským (sociologickým) a historickým faktom? Má spoločenský fakt štrukturálny, alebo genetický charakter? V čom spočíva kritérium dôležitosti, významovosti spoločenských či historických faktov? Niektorými z týchto otázok sa budeme zaoberať v nasledujúcej časti príspevku.

2. Pojem spoločenského faktu. Aby sme mohli vymedziť pojem spoločenského faktu, musíme si najprv ujasniť pojem faktu ako takého. Termín *fakt* pochádza z latinského *factum*, čo znamená niečo urobené, uskutočnené, urobenú vec či dielo. Termín *factum* je odvodený z *facere*, robiť, konať, byť činný; pôvodne sa používal na označenie výsledku nejakej činnosti. Pojem faktu má v sebe niečo zo svojej etymológie. Treba ho zrejme pochopiť nielen ako stav veci, ale aj ako istý výsledok ľudskej prakticko-poznávačej činnosti. Treba ho, inými slovami, pochopiť v jeho vzťahu k subjektu, v jeho ontologickej, epistemologickej a metodologickej dimenzii. Pri rozbere *ontologického* aspektu pojmu faktu si treba postaviť otázku o statuse či spôsobe existencie objektu, o ktorom sa vypovedá v našich pravdivých tvrdeniach; pri analýze jeho *noetickej* stránky je rozhodujúca odpoveď na otázku vzťahu našich tvrdení k objektom, o ktorých sa v nich vypovedá, najmä na otázku kritéria ich objektívnej pravdivosti; napokon, pokiaľ ide o *metodologický* aspekt faktu, vystupuje do popredia otázka logickej a epistemologickej právoplatnosti spôsobov a metód konštruovania našich faktografických tvrdení ([24], 34 – 35). Všimnime si tieto základné aspekty pojmu faktu podrobnejšie.

Nazdávame sa, že prvotná príčina väčšiny nedorozumení, pokiaľ ide o poňatie ontologického statusu faktu, spočíva v *nedostatočnom rozlíšení medzi vecou a objektom*. Ontologickou rovinou faktu nie je sama vec či stav veci existujúci v realite, ale vec či stav veci, ktorý sa stal *objektom* prakticko-poznávacieho subjektu, súčasťou našej, nami žitej objektívnej reality, nášho prírodného a sociálneho prostredia, vecou či stavom veci, ktorý má pre subjekt určitý *spoločenský* (ekonomický, sociálny, politický, kultúrny) *význam*. Jednoducho, fakt nie je niečo *dané*, ale niečo nami *vyčlenené*. Nemá charakter *ontickej* kategórie veci osebe, ale *ontologickej* kategórie veci pre nás, objektu, veci začlenenej do štruktúry ľudskej praktickej a poznávacej činnosti. Fakt je nesporne niečo, čo sa stalo v realite; no zároveň je to aj nami „uvedomená objektívna realita“ ([15], 243), niečo, čo už nesie na sebe pečať subjektu. Špecifikum ontologického aspektu faktu nespočíva len v tom, že je to určitý „fragment reality“ ([5], 90 – 91; [4], 62), ale v tom, že je to *fragment reality, ktorý sme vo svojej materiálnej a duchovnej činnosti aktívne vyčlenili ako niečo skutočné a ktorý sme ako niečo skutočné odlišili od toho, čo je iba fiktívne, pomyselné* ([23], 102).

Ontologická kategória faktu sa skladá z kategórií *ontologicky bezprostredne pozorovateľných a z kategórií bezprostredne nepozorovateľných*. V prvom prípade ide o vlastnosti a vzťahy predmetného objektu, ktoré sú bezprostredne zmyslovo pozorovateľné a/alebo mohli byť dostupné zmyslovému pozorovaniu očitých svedkov. V druhom prípade ide o vlastnosti a vzťahy objektu, ktoré sú zmyslovému pozorovaniu nedostupné, o existencii ktorých sa však dozvedáme sprostredkovane, analýzou empiricky pozorovateľných foriem ich prejavu ako ich symptómov a indikátorov ([24], 48 – 49).

Keď hovoríme, že ontologickou kategóriou faktu nie je vec osebe, ale objekt ako vec pre nás, máme na mysli *nielen stav veci, resp. stav objektu, ale aj zmenu stavu veci, resp. zmenu stavu objektu*. To umožňuje ďalšie členenie tejto ontologickej kategórie, ktoré okrem stavov objektov, napríklad stavov sociálnych systémov, zahŕňa aj zmenu ich stavov, okrem štruktúry objektov aj ich genézu, okrem statických a stacionárnych stavov objektu aj ich dynamiku, okrem javov aj udalostí a procesy.

Prejdime teraz k charakteristike *epistemologickej dimenzie* pojmu faktu. Predovšetkým si treba uvedomiť, že v našom myslení nenarábame bezprostredne s predmetnými *objektmi a modelmi*, ale s *objektmi a modelmi intencionálnymi*. Myslené objekty a modely nie sú jednoduchým mechanickým odrazom či izomorfným zobrazením predmetných objektov; sú produktom našej epistemologickej konštrukcie. Epistemologická konštrukcia myslených objektov a modelov sa nezaobíde bez istého zjednodušenia, bez abstrakcie a idealizácie. Neslobodno ju vydávať za ontologickú konštrukciu predmetných objektov. Ak sú myslené objekty a modely správne skonštruované, majú charakter viac či menej adekvátnej rekonštrukcie predmetných objektov.

Ďalej, epistemologickým ekvivalentom ontologicky observačných a neobservačných kategórií objektu sú dva typy výrokov: observačné výroky a teoretické výroky. *Observačné výroky* sa skladajú z individuových termínov, ktoré denotujú zmyslovo pozorovateľné predmety, a z observačných predikátov, ktoré ich viažu do celostných výrokov. Tieto predikáty môžu byť jedno-, dvoj-, a viacargumentové. Jednoargumentové observačné predikáty umožňujú vyjadriť v jazyku poznatky o časopriestorových vlastnostiach predmetných objektov (dátum panovania monarchu, miesto vydania dokumentu, „V čase *X* prebiehal proces *A*“, „Poznatok o udalosti *A* sa nachádza v prameňoch *B*, *C*“

a pod.) alebo poznatky o začlenenosti nejakého predmetu do danej množiny predmetov („ X sa zúčastnil bitky pri Grunwalde“, „Kniha X bola vydaná v Nakladateľstve Pravda“). Viacargumentové observačné predikáty umožňujú vyjadriť v jazyku poznatky o vzťahoch medzi predmetmi alebo množinami predmetov („Medzi X a Y vypukla vojna“, „Daný dokument bol vydaný pred udalosťou X a po udalosti Y “ a pod.).

Observačné výroky denotujú zmyslovo pozorovateľné vlastnosti a vzťahy predmetných objektov, ktoré sa začleňujú do ontologickej kategórie *existenciálnych faktov*. Vyčlenenie faktov daného typu nevyvoláva väčšie epistemologické problémy, keďže pravdivosť observačných faktografických tvrdení sa overuje pomerne ľahko (pozorovaním, meraním, analýzou prameňov a pod.), vďaka čomu sa dá aj dobre intersubjektívne kontrolovať ([24], 51; [26], 206 – 207).

Zložitejšie je to s *teoretickými výrokmi*, ktoré denotujú neobservačné vlastnosti a vzťahy objektov. O existencii a povahe týchto „skrytých“ vlastností a vzťahov sa dozvedáme prostredníctvom ich empirických, bezprostredne pozorovateľných prejavov, ktoré vedec uznáva za symptómy, ukazovatele či indikátory „skrytých“ vlastností a vzťahov. Tu je podstatne dôležitejšia úloha konštruktívnej činnosti subjektu. Vedec už nevyšťačí s konštruovaním faktuálnych objektov; nezostáva mu nič iné, ako konštruovať idealizované objekty a ideálne typy objektov. Výber observačných indikátorov „skrytých“ vlastností predmetného objektu pritom závisí od teoretickej a metodologickej fundovanosti subjektu. Kvalita epistemologickej konštrukcie v mnohom závisí od typu racionality, od štýlu myslenia či od paradigmy uznávanej v danej dobe či na danom mieste. A keďže rôzne subjekty sú zasadené do odlišných ekonomických, sociálnych, politických a kultúrnych situácií a vyznávajú odlišné štýly myslenia či paradigmy, problematizuje sa aj intersubjektívna kontrolovateľnosť výsledkov ich epistemologických konštrukcií.

Napriek tomu však aj v danom prípade platí, že ani epistemologická konštrukcia, vlastná teoretickému poznaniu, nie je ontologickou konštrukciou, ale rekonštrukciou predmetných objektov. Pravdivosť teoretických výrokov sa overuje ich denotáciami, neobservačnými vlastnosťami a vzťahmi predmetných objektov. Rozdiel je len v tom, že proces ich empirického overovania je sprostredkovaný analýzou ich observačných indikátorov. Aby sme uznali faktúálnu pravdivosť teoretických výrokov, musia byť dostatočne teoreticky fundované a empiricky overené.

Pri analýze *metodologického aspektu pojmu faktu* si treba predovšetkým uvedomiť, že naše observačné a neobservačné faktografické tvrdenia konštruujeme na základe *empirických údajov*. Sú to poznatky o skúmaných objektoch, ktoré sme získali v empirickom výskume; vyjadrujú sa v podobe empirických tvrdení nesúcich správu zrozumiteľnú pre príjemcu (človeka, počítač) a prispôbenú ďalšiemu spracovaniu. Ich špecifickou zvláštnosťou je to, že sú vstupnou bránou, cez ktorú sa do vedeckého poznania začleňuje prvotná empirická informácia.

Empirické údaje bývajú teoreticky fundované (obsahujú teoretickú informáciu), no predstavujú najnižší prvok informačného systému. Môže ísť o jednotlivé údaje, čiže o individuálne údaje o skúmaných objektoch, a to buď kvantitatívne (dáta), alebo kvalitatívne, o údaje *ex post* (štatistické, evidenčné) alebo *ex ante* (odhad, predpoveď), získané buď exaktne (cenzom), alebo intuitívne (subjektívne); môže ísť o súbory údajov, čiže o hromadné, určitým spôsobom usporiadané informácie rozličného druhu a povahy (usporiadané napríklad podľa kritéria času, priestoru, obsahu a pod.); môže ísť o koncepčné

údaje, čiže o informácie o symptómoch, ktoré sú podnetom prehodnocovania doterajších koncepcných stanovísk, zmien taktík a stratégií výskumu a pod. ([16], 50 – 51).

Empirické údaje môžu byť primárne, čiže získané zo zdrojov, alebo sekundárne, čiže odvodené z primárnych údajov (napríklad agregované údaje a štatistické parametre, ktoré sú výsledkom matematického spracovania). Primárne sú napríklad údaje o cenách obilia za jednu tonu; sekundárne sú údaje o celkovom objeme predaja obilia Slovenska za určité obdobie (získané agregáciou obchodných výsledkov rozličných exportérov).

Empirické údaje môžu byť buď objektívne, alebo subjektívne; prvé z nich poskytujú informáciu o svete, ktorý je z hľadiska vedomia pozorovateľa vonkajší; druhé poskytujú informáciu, ktorú pozorovateľ získal z pocitov, vnemov, želaní, presvedčení, zámerov aktérov. Napríklad výrok „Môj otec bol v tridsiatych rokoch minulého storočia nezamestnaný“ je objektívny údaj, zatiaľ čo výrok „Naša rodina ťažko znášala nezamestnanosť nášho otca“ je subjektívny údaj. Pre väčšinu prírodných vied sú subjektívne údaje neprijateľné; v sociálnych a humanitných vedách sú však prípustné. Chceme napríklad vedieť nielen to, či Bushova administratíva klamala, keď zdôvodňovala vojnu v Iraku akútnou hrozbou atómových, chemických a biologických zbraní, ale aj to, ako toto zdôvodňovanie vnímali obyvatelia USA pred útokom proti Iraku a po ňom. Treba súhlasiť s M. Bungem, že by bolo nesprávne tak úplne odmietat' všetky subjektívne údaje (prevládajúce stanovisko pozitivizmu, behaviorizmu), ako aj tvrdiť, že všetky údaje v sociálnych vedách majú subjektívny charakter (stanovisko F. A. Hayeka, A. C. Spauldinga a i.) ([6], 86). Treba si uvedomiť, že aj subjektívne údaje možno prostredníctvom určitých indikátorov objektivizovať.

Pojem faktu by sme nemali stotožňovať s pojmom údajov. Vedecké poznanie faktov nadobúdame v zložitom procese získavania, spracúvania a filtrácie empirických údajov. Sociálne a humanitné vedy sú vedami o spoločenských faktoch a ako také nemôžu existovať bez empirických dát. Nemôžu však existovať ani bez určitého *filtra dát*, ktorý je nevyhnutný na rozlíšenie relevantných a irelevantných informácií. Empirické údaje môžu byť pravdivé, alebo nepravdivé, zatiaľ čo od faktografických tvrdení sa požaduje, aby boli objektívne pravdivé a aby ich pravdivosť bola dostatočne teoreticky fundovaná a empiricky potvrdená. Od tvrdenia „Je fakt, že X “ sa požaduje, aby bolo ekvivalentné tvrdeniu „Je pravda, že X “. Výroky daného typu majú (na rozdiel od jednotlivých údajov) sumatívny charakter a zahŕňajú odôvodnené presvedčenie vypovedajúceho, že to, čo sa opisuje vo výraze „ X “, sa skutočne stalo ([24], 33).

V sociálnych a humanitných vedách sa používajú rozličné spôsoby a metódy vyčleňovania faktov z empirických údajov. V historiografii sa napríklad uplatňuje *metóda typizácie* (stotožnenie historického faktu s jedinečným údajom, v ktorom sa vystihujú typické vlastnosti a vzťahy skúmaného objektu), *analytická metóda* (porovnanie jednotlivých údajov, ich kritický rozbor a zhodnotenie, vyčlenenie reálneho obsahu rozporných alebo nezhodných svedectiev), *metóda konfigurácie* (vyčlenenie toho, čo je spoločné a hodnoverné v rôznych poznávacích situáciách v procese vnútornej a vonkajšej kritiky prameňov), aplikácia *štatistických metód* na empirické údaje (využívanie bohatého aparátu matematickej štatistiky vrátane korelačnej metódy, analýzy regresie a rozptylu, výpočtu rozličných indexov väzby, faktorovej analýzy atď.) ([26], 212 – 221).

Ak by sme chceli zhrnúť rozbor ontologického, epistemologického a metodologického aspektu pojmu faktu, mohli by sme konštatovať, že *fakt je nami vyčlenený skutočný*

stav či zmena stavu objektu, ktoré subjekt rekonštruuje vo svojom poznaní v podobe hodnoverne pravdivých observačných a teoretických faktografických výrokov. Fakt zaujíma nezastupiteľné miesto v empirickom opise, stáva sa podkladom vedeckého vysvetlenia, ako aj tým, čím sa overujú naše hypotézy a teórie. To platí všeobecne o faktoch prírodných i spoločenských. V čom je však špecifikum spoločenských faktov?

Väčšina autorov existenciu spoločenských faktov uznáva; rozchádzajú sa však v odpovedi na otázku „Čo sú to spoločenské fakty?“. Sú napríklad niečím naturálnym (napríklad biologickým, psychologickým), alebo je ich povaha nadnaturálna (sú to napríklad významové, symbolické štruktúry)? Existujú kolektívne spoločenské fakty, alebo to, čo nazývame kolektívnym faktorom, je v skutočnosti iba agregátom individuálnych konaní? Je spoločenský fakt niečo odlišné od historického faktu, alebo je historický fakt jedným z aspektov spoločenského faktu? Na tieto a podobné otázky nájdeme v prácach rôznych autorov protichodné odpovede. Príčina je v tom, že k problematike spoločenského faktu sa pristupuje z rôznych filozoficko-metodologických pozícií, napríklad z pozícií naturalizmu a antinaturalizmu, metodologického holizmu a individualizmu, štrukturalizmu a historizmu.

Podľa E. Durkheima má napríklad spoločenský fakt vyslovene holistický charakter. Konštituuje sa kolektivitou, kolektívnym vedomím aktérov; existuje ako taký, nezávisle od individuí; jeho báza je neantropická [12]. Podľa T. Sedovej sa spoločenské fakty konštituuju kolektívnou intencionalitou aktérov; sú výrazom ich spoločných recipročných presvedčení, postojov, túžob, cieľov, chcení a propozičných postojov, ktoré sa manifestujú v rôznych typoch kolektívnej činnosti ([30], 23). J. Topolski sa domnieva, že konštrukcia historického faktu vychádza z materialistického holizmu, no zohľadňuje aj niektoré stanoviská individualizmu ([32], 188 – 189). E. W. Hansen konštatuje, že spoločenský fakt nemá charakter systému, ktorý existuje kdesi *pred a nad* individuom; má individuálny pôvod a jeho objektivita závisí od individuí ([17], 254 – 263).

Existujú pokusy o preklopenie krajností naturalizmu a antinaturalizmu, holizmu a individualizmu. Napríklad podľa M. Bungeho obsahuje každý spoločenský fakt aj prírodný fakt, ale neredukuje sa naň. Spoločenské fakty sú podľa neho suprabio-logické (a teda aj suprap psychologické), hoci obsahujú biologické (a teda aj psychologické) procesy. Narodenie, zabíjanie, stravovanie, psychika sú napríklad prírodné fakty, no krštenie, vedenie vojny, kupovanie potravín, komunikácia ideí sú spoločenské fakty. Pojem národa predpokladá geografický pojem územia a biologický pojem populácie, ale územie a populácia ešte nevytvárajú národy.

Bunge definuje spoločenský fakt ako stav alebo zmenu stavu spoločenského systému; podčiarkuje pritom, že neexistujú žiadne spoločenské fakty kdesi mimo ľudských sociálnych systémov. Ukazuje, že spoločenské fakty majú svoje miesto v procesoch sociálnych interakcií, v kooperácii, v konkurencii, vo výmene informácií alebo komodít, v účasti na rituáloch, v hrách individuí a sociálnych skupín, ktoré sa podieľajú na vytváraní, udržiavaní alebo zmenách spoločenského systému. Spoločenské fakty sú podľa Bungeho kolektívne, lebo vždy obsahujú dve alebo viac individuí. Sú to produkty interakcií, ktoré prebiehajú vnútri spoločenských systémov, a preto majú svoje emergentné vlastnosti, čiže vlastnosti, ktoré vznikajú a zanikajú s daným systémom. Nemožno ich teda zredukovať len na číry agregát individuálnych konaní. Podnikať napríklad nemôže človek sám; musí vstupovať do interakcií s inými ľuďmi.

Z hľadiska *pôvodu* možno podľa Bungeho spoločenské fakty rozčleniť na *environmentálne* (rodiny, migrácie, politické zmeny spôsobované eróziou pôdy, suchom, povodňami a pod.), *biologické* (preľudnenie zapríčinené vysokou pôrodnosťou v spojení s hospodárskym prebytkom a verejnou starostlivosťou o zdravie), *ekonomické* (rast a úpadok poľnohospodárstva a priemyslu), *politické* (zmena štátu alebo schválenie či zrušenie prospešnej legislatívy) a *kultúrne* (zavedenie či rozšírenie písma, nových artefaktov, umeleckých diel, vedeckých objavov, filozofických ideí a pod.). Každý makrosociálny fakt má podľa Bungeho všetkých päť uvedených aspektov, pričom niektoré z nich môžu byť v určitej súvislosti nápadnejšie než ostatné. Tento svoj „pentagonálny“ koncept spoločenského faktu Bunge vedome stavia proti geografickému, biologickému, ekonomickému, politologickému či kulturologickému „unifikujúcemu determinizmu“. Chápe ho ako pozitívnu alternatívu koncepcií naturalistického, idealistického, holistického a individualistického typu ([6], 44 – 46).

Podľa nášho názoru si aj Bungeho koncept spoločenského faktu vyžaduje isté spresnenie. V jeho „pentagonálnom“ koncepte spoločenského faktu predovšetkým chýba šiesty, *sociálny* rozmer spoločenského faktu: fakty týkajúce sa občianskej spoločnosti, jej stratifikácie, sociálnych skupín, kást, spoločenských tried a spoločenstiev. Spoločenským faktorom ďalej nie je iba stav či zmena stavu spoločenského systému, ale aj *stav či zmena spôsobu ekonomickej, sociálnej, politickej a kultúrnej ľudskej činnosti*. Veď aj konanie ľudí má spoločenský charakter a je spoločenským faktorom. Navyše, práve súhrnné ľudské konanie je faktorom ktorý je zodpovedný za proces vzniku, údržby a transformácie spoločenských systémov.

Ontologickou kategóriou historického faktu sa napríklad stáva nielen stav či zmena stavu inštitúcií alebo spoločenských formácií, ale aj *historická udalosť*, ktorú treba pochopiť v kategóriách ľudskej činnosti. Štruktúra historickej udalosti sa podľa J. Pomorského vyznačuje zjednotením týchto elementov: 1. množiny subjektov konania (jednotlivcov, skupín, tried, spoločenstiev); 2. subjektívnej motivácie aktérov, príčiny či dôvodu ich konania alebo nekonania; 3. materiálnych záujmov každého z aktérov, ktoré sú pohnútkami ich konania; 4. priebehu konania, ktoré viedlo k danej udalosti; 5. objektívneho kontextu udalosti, resp. súboru okolností podmieňujúcich priebeh danej udalosti; 6. konečného efektu konania, čiže samotnej historickej udalosti v priestore a čase, ktorá bola východiskom historického bádania, a napokon 7. dejinného významu udalosti, ktorý sa v zásade určuje jej miestom v reálnom historickom procese a jej vplyvom na následné historické udalosti. Pritom si treba uvedomiť, že historická udalosť (*event, l'événement historique, sobytije, wydarzenie*) síce je výsledkom ľudskej činnosti, no ani ona sama osebe ešte nie je historickým faktorom (*historical fact, le fait historique, istoričeskij fakt, fakt historiczny*); historickým faktorom sa stáva až vtedy, keď na sebe nesie pečať poznávajúceho subjektu ([24], 34, 52 – 55).

Toto spresnenie je dôležité nielen z hľadiska ontologického, ale aj z hľadiska epistemologického a metodologického. Ak by totiž boli ontologickými kategóriami spoločenských faktov len stavy spoločenských systémov, vystupovali by len v štruktúrach *nomologického vysvetlenia* (vysvetlenia na báze spoločenských zákonov). Keďže sú však nimi aj stavy ľudského konania, stávajú sa aj predmetom *humanitnej interpretácie* (rekonštrukcie zmyslu, cieľa, účelu individuálneho a skupinového konania). Ontologickými kategóriami spoločenských faktov navyše nie sú len stavy spoločenských systémov a ľudského

konania, ale aj *zmeny týchto stavov*. Spoločenské fakty nie sú čímsi statickým, raz navždy daným, ale majú procesualny, genetický, *historický charakter*. Toto spresnenie umožňuje racionálne riešenie otázky vzťahu medzi spoločenským a historickým faktom. V danom prípade zrejme treba prijať stanovisko J. Topolského, podľa ktorého každý spoločenský fakt je zároveň aj historickým faktom v tom zmysle, že je produktom historického vývoja ([32], 188). Inými slovami, historický fakt je jedným z aspektov alebo druhov spoločenského faktu.

Na záver možno konštatovať, že spoločenský fakt sa nekonštituuje len kolektívnym vedomím alebo kolektívnou intencionalitou aktérov, ale celostným, súhrnným ľudským konaním, ktoré má svoj ekonomický, sociálny, politický a kultúrny rozmer.

3. Spoločenský fakt a jeho interpretácia. V ponímaní vzťahu faktu a jeho interpretácie jestvujú vo filozofii a metodológii vied odlišné stanoviská. Ich rozdiel vyvíera predovšetkým z odlišnej odpovede na otázku, či faktografické tvrdenia vedy závisia od našich teoretických konštrukcií, alebo či sú od nich nezávislé. Podľa jedných autorov ich treba pochopiť ako „čisté“ fakty nezávislé od akýchkoľvek teoretických konštrukcií (Hume, Comte, J. S. Mill); podľa iných sú naopak závislé od prvkov teórie a od metodologických direktív (Poincaré, Duhem, LéRoy) ([18], 150).

Metodologickou direktívou naivného realizmu bolo hľadanie „čistých“ spoločenských faktov, nezávislých od interpretácie; táto direktíva bola zrejme založená na chybnom stotožnení ontologického aspektu faktu s ontickou kategóriou veci osebe, ktorá existuje mimo vzťahu k poznávajúcemu subjektu. Podľa konštrukcionizmu naopak žiadny fakt nemožno ustanoviť bez jeho interpretácie, no epistemologická konštrukcia faktografických tvrdení sa v ňom vydáva za konštrukciu objektu (Croce, Rickett, Collingwood a ich nasledovníci). L. Fleck sa usiloval dištancovať tak od naivného realizmu, ako aj od konštrukcionizmu. Vo svojej polemike s T. Bilikiewiczom z roku 1939 píše, že jednoducho nerozumie ani tvrdeniu, podľa ktorého „vec sama osebe“ existuje absolútne, nezávisle od poznávajúceho, ani opačnému tvrdeniu, že „vec sama osebe“ neexistuje absolútne. Fakt podľa neho musí byť vyjadrený v štýle myšlienkového kolektívu, musí byť v súlade s jeho intelektuálnymi záujmami a hľadať oporu vo svojom myšlienkovom kolektíve. Samotnú otázku, či proces vedeckého bádania máme chápať ako vývin štýlu myslenia, alebo ako zblížovanie vedy a „objektívnej reality“, už nepovažuje za takú dôležitú a ponecháva ju otvorenú ([14], 133, 198 – 202).

Podľa vedeckého realizmu by vývin štýlu myslenia mal (koniec koncov) napomáhať zblížovaniu vedy s objektívnou realitou. Ontologickou stránkou spoločenského faktu podľa neho nie je *ontická* kategória veci osebe, ktorá sa ešte nestala objektom pre subjekt, takže existuje mimo vzťahu k poznávajúcemu, ale *ontologická* kategória veci pre nás, ktorá sa stala objektom pre subjekt poznania, takže existuje vo vzťahu k poznávajúcemu. Uznáva preto, že konštrukcia faktografických tvrdení spoločenských vied závisí aj od štýlu myslenia individuí a kolektívov, od ich vedeckých teórií a metodologických direktív, a že preto v sebe zahŕňa aj prvok interpretácie. Konštrukciu faktografických tvrdení však na rozdiel od konštrukcionizmu nepovažuje za diskurzívnu konštrukciu reality, ale za jej myšlienkovú rekonštrukciu. Vo faktografických tvrdeniach spoločenských vied treba podľa neho rozlišovať medzi *konštatujúcim tvrdením* (výpoveďou, vetou, výrokom), v ktorom sa pravdivo, hodnoverne vypovedá o skutočnom stave či zmene stavu objektu

poznania, a *interpretáciou*, v ktorej sa stav či zmena stavu objektu posudzujú z hľadiska istých vedeckých teórií. Existuje napríklad konštatujúce tvrdenie, podľa ktorého sa ceny potravín zvýšili v roku 2007 v globálnom meradle o 40 %, v dôsledku čoho sa desiatky miliónov ľudí dostali do kategórie hladujúcich. Toto konštatujúce tvrdenie nadobúda odlišnú interpretáciu a iné vysvetlenie v teórii globálneho otepľovania (dôsledok klimatických zmien), iné v ekonómii (dôsledok rastu cien ropy), iné v teórii politiky (dôsledok obavy z nepokojov a z možného odporu hladujúcich) atď.

Možno povedať, že stanovisko vedeckého realizmu najlepšie zodpovedá realite spoločenskovedného poznania, v ktorom sa zdôrazňuje nielen to, že „vedomá pokora pred faktmi“ je pre spoločenských vedcov nevyhnutná, ale aj to, že sa nedá „iba uprene hľadať na ‚fakty‘ bez ich interpretácie“ ([31], 310).

Nejde však len o to, či naše faktografické tvrdenia závisia od teoretických konštrukcií a metodologických direktív. Otázka vzťahu spoločenského faktu a jeho interpretácie má aj svoju ďalšiu, oveľa zložitejšiu dimenziu, ktorá si vyžaduje osobitnú analýzu. Medzi naše faktografické tvrdenia sa niekedy zaraďujú nielen naše výpovede (výroky, vety) o stavoch či zmenách stavov objektov, ale aj naše presvedčenie o ich pravdivosti. V takom prípade si treba dostatočne uvedomiť *rozdiel medzi výrokom a presvedčením*. Podľa D. Davidsona našim presvedčeniam (*beliefs*) na rozdiel od našich výrokov (*propositions*) „zodpovedajú vety, ktoré 1. niekto považuje za pravdivé a 2. sú interpretované“ ([10], 197). Problém je v tom, že tvrdenie, ktoré niekto považuje subjektívne za pravdivé, môže byť objektívne pravdivé, ale aj nepravdivé, prípadne neúplne pravdivé. Naša znalosť podmienok nevyhnutných na to, aby naše presvedčenie bolo pravdivé, nemusí byť dostatočná. Interpretačnou zložkou našich presvedčení môže byť nielen interpretácia, ktorá je výrazom teoretických a metodologických záujmov myšlienkového kolektívu vedeckých pracovníkov, ale aj interpretácia, ktorá je výrazom ekonomických, sociálnych, politických a kultúrnych potrieb a záujmov jednotlivcov a sociálnych skupín. Inými slovami, interpretačná zložka našich faktografických presvedčení môže obsahovať nielen prvky *teoreticko-metodologickej*, ale aj *hodnotovo-orientačnej a ideologickej* interpretácie. Interpretácia preto môže napomáhať pravdivej myšlienkovej rekonštrukcii skutočného stavu či zmeny stavu objektu, no môže takúto rekonštrukciu aj vedome či nevedomky zastierať, prekrucovať, brzdiť.

Pripomeňme si v danej súvislosti skúsenosť s presvedčením administratívy USA o tom, že Husajn vlastní zbrane hromadného ničenia. Profesor ekonómie J. D. Sachs o tom píše: „Saddámovo zvrhnutie bolo dlho zamilovanou myšlienkou neokonzervatívneho Projektu pre nové americké storočie (*Project for a New American Century*), ktorého členovia už v 90. rokoch tvrdili, že sa Saddámovi pravdepodobne podarí zaškrtiť ‚značné percento svetových zásob ropy‘. Viceprezident Dick Cheney v predvečer vojny v Iraku tieto obavy zopakoval, keď vyhlásil, že ‚Saddám Husajn buduje mohutný arzenál zbraní hromadného ničenia, aby prevzal kontrolu nad obrovskou časťou svetových zásob energie‘. Cheneyho fakty boli zjavne mylné, ale to isté môžeme povedať aj o jeho logike“ ([29], 28). Keď Sachs hovorí o nepravdivosti „Cheneyho faktov“, nemá zrejme na mysli fakty ako také, ale Cheneyho *presvedčenie* o faktoch, ktoré sa ukázalo ako nepravdivé a nepravdivosť ktorého bola podmienená falošnou ideologickou interpretáciou. Ukazuje sa, že ak sa nechceme mýliť v dôležitých teoretických alebo praktických otázkach, musíme vedieť odlišiť spoločenské fakty od presvedčení, ktoré sa vydávajú za pravdivé, hoci

v skutočnosti sú nepravdivé, lživé, zavádzajúce.

Problém je ešte navyše aj v tom, že aj presvedčenia, ktoré niekto považuje alebo vydáva za pravdivé, hoci sú v skutočnosti nepravdivé, sa môžu stať *motívom činnosti jednotlivci a celých sociálnych skupín*. Otellovo presvedčenie o tom, že Desdemóna miluje Casia, je jedným z nich. Ďalším je spomínané presvedčenie väčšiny Američanov o tom, že Hussajn je schopný napadnúť v priebehu pol hodiny USA atómovými zbraňami (aj niektorí naši vedúci politici boli svojho času „absolútne presvedčení o tom, že Bush má pravdu“). Úlohou spoločenských vied preto nie je len analýza, explanácia a logicko-metodologická interpretácia spoločenských faktov, ale aj analýza a vysvetlenie príčin a dôsledkov ich ideologickej dezinterpretácie.

* * *

Vedecké poznanie sa môže dočasne „zastaviť“ pri opise faktov. Vo svojom vývoji však opisné štádium prekračuje. Informáciu o faktoch, resp. systém našich pravdivých faktografických tvrdení využíva ako východisko pri tvorbe explanačných hypotéz a na overovanie ich objektívnej pravdivosti. Inými slovami, fakty samy osebe nie sú všetkým; najmenej polovica diela spočíva v tom, ako vieme s nimi narábať (F. M. Dostojevskij).

LITERATÚRA

- [1] ACKERMANN, R. J.: *Data, Instruments, and Theory. A Dialectical Approach to Understanding Sciences*. Princeton, New Jersey: Princeton Univ. Press 1985.
- [2] ACHINSTEIN, P.: Concepts of Evidence. In: *Mind*, 87, 1978, pp. 22 – 45.
- [3] APPLEBYOVÁ, J. – HUNTOVÁ, L. – JACOBOVÁ, M.: *Jak říkat pravdu o dějinách. Historie, věda, historie jako věda a Spojené státy americké*. Brno: CDK 2002.
- [4] BARG, M. A.: Istoričeskij fakt: struktura, forma, sodržanije. In: *Istorija SSSR*, 1976, N. 6.
- [5] BIBLER, V. S. : Istoričeskij fakt kak fragment dejstviteľnosti. In: *Istorikovedenije. Teoretičeskije i metodologičeskije problemy*. Moskva 1969.
- [6] BUNGE, M. : *Finding Philosophy in Social Science*. New Haven and London: Yale University Press 1996.
- [7] BURKHARDT, H. – SMITH, B.(eds.): *Handbook of Metaphysics and Ontology*. Volume 1. Munich, Philadelphia, Vienna: Philosophia Verlag 1991.
- [8] COHEN, M. R. – NAGEL, E.: *Introduction to Logic and Scientific Method*. New York 1934.
- [9] ČERNÍK, V.: Problema fakta v obščestvennych naukach. In: *Logica et methodologica*, r. II. Zborník Filozofickej fakulty UK. Bratislava 1989, s. 71 –101.
- [10] DAVIDSON, D.: *Subjektivita, intersubjektivita, objektivita*. Praha: Filosofia 2004.
- [11] DODD, J.: *The Identity Theory of Truth*. London: Macmillan 2000.
- [12] DURKHEIM, E.: *Sociologie a sociální vědy*. Brno: Masarykova společnost 1926.
- [13] FETZER, J. H. – ALMEDER, R. F. (eds.): *Glossary of Epistemology/Philosophy of Science*. New York: Paragon House 1993.
- [14] FLECK, L.: *Powstanie i rozwój faktu naukowego. Wprowadzenie do nauki o stylu myślowego i kolektive myślowym*. Lublin 1986.
- [15] FRANCUZOVA, N. P.: *Istoričeskij metod v naučnom poznanii*. Moskva 1972.
- [16] HABR, J.: *Prognostické modelování v hospodářské praxi*. Praha 1976.
- [17] HANSEN, E. W.: *The Synchronic Fallacy. Historical Investigations with a Theory of History*. Odense University Press 2001.
- [18] JEDYNAK, S.: *Mała Encyklopedia filozoficzna*. Bydgość: Branta 1996.

- [19] KOTARBIŃSKI, T.: *Elementy teorii poznania, logiki formalnej i metodologii nauk*. Wrocław, Warszawa, Kraków: Ossolineum 1961.
- [20] LATOUR, B. – WOOLGAR, S.: *Laboratory Life: The Social Construction of Scientific Facts*. London: Sage 1979.
- [21] LEWIS, P. A.: Recent Developments in Economic Methodology: The Rhetorical and Ontological Turns. In: *Foundations of Science*, 8, 2003, pp. 51 – 68.
- [22] *Malá československá encyklopedie*, II sv. Praha: Academia 1985.
- [23] PODSIAD, A. – WIĘCKOWSKI, Z.: *Mały słownik terminów i pojęć filozoficznych*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax 1983.
- [24] POMORSKI, J.: *W poszukiwaniu modelu historii teoretycznej*. Lublin: Wydawnictwo UMCS 1984.
- [25] PUTNAM, H.: *Reason, Truth and History*. Cambridge etc.: Cambridge Univ. Press 1986.
- [26] RAKITOV, A. I.: *Historické poznání*. Praha: Nakladatelství Svoboda 1985.
- [27] RAVETZ, J. R.: *Scientific Knowledge and Its Social Problems*. Oxford: Clarendon Press 1971.
- [28] READ, S.: The Unity of the Fact. In: *Philosophy*, 2005, 80, pp. 317 – 342.
- [29] SACHS, J. D. : Ako uniknúť pred budúcnosťou podľa Georgea Busha. *Pravda*, 28. septembra 2006..
- [30] SEDOVÁ, T.: *Úvod do filozofie sociálneho poznania*. Bratislava 2000.
- [31] TABOR, J. D.: *Ježišova dynastia*. Bratislava: Ikar 2007.
- [32] TOPOLSKI, J.: *Metodologia historii*. Wydanie trzecie poprawione i uzupełnione. Warszawa: P W N 1984.
- [33] MICKO, H. CH.: On the Impossibility of Empirical Controls of Scientific Theories from the Point of View of a Psychologist. In: *Foundations of Science*, 9, 2004, pp. 405 – 413.

Príspevok vznikol vo Filozofickom ústave SAV ako súčasť grantového projektu č. 2/6135/6.

prof. PhDr. Václav Černík, DrSc.
 Filozofický ústav SAV
 Klemensova 19
 813 64 Bratislava 1
 SR